

ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΕΤΣΙΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ

ΟΝ/ΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ: ΕΛΕΝΗ ΨΑΡΡΑΚΗ (Ξ2015126)

***Η παρουσία του γυναικείου φύλου στο μεταφραστικό
γίνεσθαι του 19^{ου} αι. -***

***Το μεταφραστικό έργο των: Ελίζας Σούτσου, Ευανθίας
Καΐρη, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Μητιώς
Σακελλαρίου, Αικατερίνης Λασκαρίδου κ.ά.***

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

Η παρουσία του γυναικείου φύλου στο μεταφραστικό γίγνεσθαι του 19ου αι. -

Το μεταφραστικό έργο των: Ελίζας Σούτσου, Ευανθίας Καΐρη, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Μητιώς Σακελλαρίου, Αικατερίνης Λασκαρίδου κ.ά.

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών μου στο Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Η ολοκλήρωσή της θα ήταν αδύνατη χωρίς την καθοδήγηση του καθηγητή μου, κ.Βασίλειου Λέτσιου, τον οποίο ευχαριστώ για τη συνέπειά του, τον επαγγελματισμό του και την καθοδήγηση που μου προσέφερε.

Η στήριξη του συζύγου μου ήταν πολύτιμη καθ'όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, ενώ η μικρή μας Ζωή αποτέλεσε σημαντικό κίνητρο για την καταβολή ακόμα μεγαλύτερης προσπάθειας κατά τα τελευταία δύο χρόνια.

Κέρκυρα, Σεπτέμβριος 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ. 6
Εισαγωγή	σελ. 8
1. Νεοελληνικός διαφωτισμός και μετάφραση	σελ. 9
1.1 Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα	σελ. 10
2. Κατάλογος Ελληνίδων που ασχολήθηκαν με τη μετάφραση κατά το 19 ^ο αι.	σελ. 11
3. Ζητήματα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στη μετάφραση	
3.1. Πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση	σελ. 17
3.2. Κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταφραστριών	σελ. 19
3.3. Θεματολογία μεταφράσεων	σελ. 20
4. Σημαντικές εκδόσεις	σελ. 22
5. Η μετάφραση του έργου του L. Cerise από την Ελίζα Σούτσου	σελ. 22
Επίλογος	σελ. 25
Βιβλιογραφία	σελ. 26

Πρόλογος

Η έρευνα στο πεδίο της μετάφρασης κατά τον 19^ο αι. έχει αναδείξει σημαντικά ζητήματα σχετικά με τους μεταφραστές, τις επιλογές των έργων, το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής κλπ. Τις τελευταίες δεκαετίες μάλιστα, έχουν γίνει προσπάθειες ανάδειξης της παρουσίας των γυναικών στη μετάφραση, μέσα από αξιοσημείωτο αριθμό σχετικών ερευνητικών εργασιών. Ωστόσο, η αδυναμία εύρεσης βιογραφικών στοιχείων, σε πολλές περιπτώσεις, και η ευρεία χρήση ψευδωνύμων από τις μεταφράστριες, καθιστά το έργο αυτό εξαιρετικά δύσκολο. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να συμβάλει στην ανάδειξη του ρόλου των εγγράμματων γυναικών στο μεταφραστικό γίγνεσθαι του 19^{ου} αι.

Πολύτιμα βοηθήματα αποτέλεσαν οι έρευνες των Κασίνη (2006)¹, Μέντη (2000)² και Ντενίση (1994)³. Ο Κασίνης (2006)⁴ αφιερώνει ένα μέρος του έργου του στην καταγραφή των γυναικών που ασχολήθηκαν με τη μετάφραση κατά τον 19^ο αι.. Πολλά επιπλέον ονόματα προστέθηκαν στον κατάλογο του Κασίνη στο πλαίσιο της πτυχιακής μου εργασίας, τα οποία προέκυψαν από το έργο των προαναφερθέντων ερευνητών, αλλά και από προσωπική έρευνα, η οποία περιελάμβανε τη μελέτη πρωτότυπου υλικού και την αναζήτηση σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής⁵. Η Ντενίση (1994)⁶ μάλιστα ασχολήθηκε ενδελεχώς με το σύνολο του συγγραφικού έργου των γυναικών του 19^{ου} αι., στο οποίο συγκαταλέγεται και το μεταφραστικό. Το νέο στοιχείο που επιχειρεί να παρουσιάσει η παρούσα εργασία είναι ένας συνολικός κατάλογος ονομάτων, ο οποίος εστιάζει αποκλειστικά στις μεταφράστριες του 19^{ου} αι.

¹ Κασίνης, Κ.Γ., (2006). *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας 18^{ου}-19^{ου} αι.- Αυτοτελείς εκδόσεις- Τόμος πρώτος 1801-1900*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

² Μέντη, Δ., (2000). 'Η Γυναικεία Λογοτεχνική Παρουσία στα Επτάνησα τον 19ο αιώνα', *Θέματα Λογοτεχνίας*, 13, σ. 82-99. Αθήνα: Γκοβόστης.

³ Ντενίση, Σ., (1994). *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

⁴ Κασίνης, Κ.Γ., (2006). *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας 18^{ου}-19^{ου} αι.- Αυτοτελείς εκδόσεις- Τόμος πρώτος 1801-1900*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

⁵ Αφορά ψηφιοποιημένα αρχεία που είναι προσβάσιμα μέσω διαδικτύου.

⁶ Ντενίση, Σ., (1994). *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Η προσπάθεια αφορά στην καταγραφή των μεταφραστριών που προέκυψαν από την έρευνα, αλλά και στο έργο τους σε σχέση με τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Περιλαμβάνεται επίσης μια σύντομη αναφορά σε ένα μετάφρασμα της Ελίζας Σούτσου από τα γαλλικά. Ο λόγος που επιλέχθηκε το συγκεκριμένο μετάφρασμα ήταν αφενός ότι, ως κείμενο επιστημονικού περιεχομένου, ξεφεύγει από τη συνήθη θεματολογία των μεταφράσεων, δηλ. το μυθιστόρημα. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο ξεκινά με μια αναφορά στον νεοελληνικό διαφωτισμό και το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, στη συνέχεια παρατίθεται ο κατάλογος των μεταφραστριών, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται ζητήματα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στη μετάφραση, όπως η πρόσβαση στην εκπαίδευση, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταφραστριών και η θεματολογία των μεταφράσεων. Ακολουθούν οι σημαντικότερες εκδόσεις του 19^{ου} αιώνα, και τελικώς η μετάφραση του έργου του L.Cerise από την Ελίζα Σούτσου.

Εισαγωγή

Ο 19^{ος} αιώνας ήταν περίοδος επαναστάσεων και εξελίξεων σε όλους τους τομείς· μια εποχή που σηματοδότησε μεγάλες αλλαγές για την ιστορία της Ευρώπης σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό. Στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού, η Ελλάδα βιώνει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και τη μετέπειτα προσπάθεια οργάνωσης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Στην πολιτική σκηνή, μετά τον θάνατο του Καποδίστρια, η διακυβέρνηση της χώρας ανατίθεται στον βασιλιά Όθωνα, ενώ κατά τη διάρκεια αλλά και μετά το πέρας της βασιλείας του υπάρχουν συνεχείς ανακατατάξεις, διαμάχες και εξεγέρσεις. Το ελληνικό κράτος αποκτά τα πρώτα σχολεία κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, ενώ το 1837 ιδρύεται το πρώτο Πανεπιστήμιο⁷.

Μετά το 1830, η πνευματική παραγωγή και η συγγραφική δραστηριότητα σημειώνουν σημαντική πρόοδο. Ο ρόλος των εγγράμματων γυναικών στη συγγραφική παραγωγή, τη μετάφραση και τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι περιορισμένος στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, σταδιακά όμως γίνεται όλο και περισσότερο ενεργός.

⁷ Πρόκειται για το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είχε προηγηθεί η ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας στην Κέρκυρα (1824), όσο όμως το νησί βρισκόταν υπό την αγγλική κυριαρχία.

1. Νεοελληνικός διαφωτισμός και μετάφραση

Ο νεοελληνικός διαφωτισμός ξεκίνησε να διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα της διάδοσης του γαλλικού Διαφωτισμού, στα μέσα του 18^{ου} αι. Η λογοτεχνική παραγωγή αυτής και της μεταγενέστερης περιόδου ταυτίζεται με την προσπάθεια επανασύνδεσης με το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας και προβολής κοινών ηθικών αξιών. Για το λόγο αυτό, τα περισσότερα πρωτότυπα και μεταφρασμένα έργα έχουν ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο.

Την περίοδο που ακολουθεί την Επανάσταση, κέντρο της λογοτεχνικής παραγωγής είναι η Αθήνα⁸. Ξεκινούν να γράφονται τα πρώτα μυθιστορήματα και παράλληλα μεταφράζονται έργα ξένης λογοτεχνίας, κυρίως από τα γαλλικά, τη *lingua franca* της εποχής· στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μεταφράζονται και τα πρώτα μυθιστορήματα που απευθύνονται σε παιδιά. Σταδιακά, σημειώνεται κατακόρυφη αύξηση των μεταφρασμένων μυθιστορημάτων· ωστόσο, ο Τύπος της εποχής ασκεί κριτική στο γεγονός ότι έχουν μικρή ανταπόκριση στο αναγνωστικό κοινό. Συγκεκριμένα, άρθρο του 1840 στον *Ευρωπαϊκό Ερανιστή*⁹ (Ιωάννου, και συν., 1840, σ.301)¹⁰ αναφέρει ότι «Συγγραφείς και μεταφρασταί πολλοί, αλλ' αναγνώσται ολίγοι· βιβλία γράφονται, αλλά σωρεύονται εις τας αποθήκας των βιβλιοπωλών έως ότου τα αρχαιότερα να χρησιμεύσουν ως των νεωτέρων εξώφυλλα [...]». Τις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός των μεταφρασμένων έργων συνεχίζει να αυξάνεται, με τη γαλλική γλώσσα να κυριαρχεί, και τον Αλέξανδρο Δουμά να είναι ο πιο μεταφρασμένος συγγραφέας στα ελληνικά (Ντενίση, 1994, σ.30)¹¹.

Όπως σημειώνει η Ντενίση (1994)¹², το μυθιστορηματικό είδος, ιδιαίτερα δημοφιλές στις γυναίκες, αντιμετωπίστηκε με εχθρότητα από την πλειοψηφία των

⁸ Πρωτεύουσα του κράτους από το 1834.

⁹ Περιοδικό που εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1840 έως το 1843, υπό τη διεύθυνση του Εμμανουήλ Αντωνιάδη.

¹⁰ Ιωάννου, Φ., Βέλλιος, Γ., Αργυρόπουλος, Π., Α.Ρ. Ραγκαβής, Λεβαδιέως, Ν., και Παπαρρηγόπουλος, Κ., (1840). 'Ποικίλα-Βιβλιογραφία. Συλλογή διατριβών πρωτοτύπων και μεταφραζομένων εκ των αρίστων περιοδικών συγγραμάτων', *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, 2(3), σ.301. [online] Διαθέσιμο στο: file:///C:/Users/User/Downloads/Europaikos%20eranismis_etos%20A_vol%20B_1840-1843_filadion%20C.pdf

¹¹ Ντενίση, Σ., (1994). Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880). Αθήνα: Καστανιώτη.

¹² Ντενίση, Σ., (1994). *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

κριτικών του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που δημιουργούσε ένα αποτρεπτικό κλίμα για εκείνες που ήθελαν να ασχοληθούν είτε με τη συγγραφή είτε με τη μετάφραση μυθιστορημάτων. Στην περίπτωση των Επτανήσων, παρόλο που ο 19^{ος} αι. αποτέλεσε την ακμαιότερη περίοδο πνευματικής δημιουργίας των Ιόνιων νησιών και οι γυναίκες είχαν πλέον πρόσβαση στη μόρφωση, η γυναικεία παρουσία στα επτανησιακά γράμματα ήταν πολύ περιορισμένη (Μέντη, 2000, σ.82)¹³.

1.1 Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα

Ο φεμινισμός στην Ελλάδα εμφανίστηκε στο τέλος του 19^{ου} αι, ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται φεμινιστικά κινήματα. Το 1871 ιδρύθηκε ο Σύλλογος των Κυριών υπέρ της γυναικείας μόρφωσης, ο οποίος άρχισε σταδιακά να διεκδικεί νέα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα για τις γυναίκες. Ορόσημο αποτελεί η κυκλοφορία του περιοδικού *Η Εφημερίς των Κυριών* στις 8 Μαρτίου 1887, με επικεφαλής τη δημοσιογράφο και συγγραφέα Καλλιρρόη Παρρέν. Με το περιοδικό συνεργάστηκαν λόγιες και γλωσσομαθείς Ελληνίδες της εποχής, ενώ στις στήλες του φιλοξενήθηκαν πρωτότυπα και μεταφρασμένα άρθρα και κείμενα. Από το 1890 εγγράφονται οι πρώτες φοιτήτριες σε ελληνικό πανεπιστήμιο¹⁴, ενώ ήδη από τις αρχές και σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα επιτυγχάνονται ευνοϊκές μεταρρυθμίσεις για τις γυναίκες, στον τομέα της εργασίας και της συμμετοχής στα κοινά.

¹³ Μέντη, Δ., (2000). 'Η Γυναικεία Λογοτεχνική Παρουσία στα Επτάνησα τον 19ο αιώνα', *Θέματα Λογοτεχνίας*, 13, σ. 82-99. Αθήνα: Γκοβόστης.

¹⁴ Η Ιωάννα Στεφανοπούλου ήταν η πρώτη φοιτήτρια που εγγράφηκε σε ελληνικό πανεπιστήμιο, χωρίς όμως να καταφέρει να ολοκληρώσει τις σπουδές της εκεί· λίγο αργότερα, οι αδελφές Παναγιωτάτου περνούν στην Ιατρική Σχολή Αθηνών.

2. Κατάλογος Ελληνίδων που ασχολήθηκαν με τη μετάφραση κατά τον 19^ο αι.

Τα ονόματα των μεταφραστριών παρατίθενται σε αλφαβητική σειρά, ενώ σε παρένθεση σημειώνεται το έτος έκδοσης του μεταφρασμένου έργου τους. Στις περιπτώσεις όπου υπήρξαν περισσότερες από μία δημοσιεύσεις το ίδιο έτος, ο αριθμός των δημοσιεύσεων εμφανίζεται ως εκθέτης δίπλα στη χρονολογία, σύμφωνα με το πρότυπο του Κασίνη (2006)¹⁵:

- Άββοτ Ολυμπία I.N. (1870)
- Αμπελά Θηρεσία X. (1875)
- Ανδριέτου Μαρία (1853)
- Αντωνιάδου Καλλιρρόη (1868, 1869)
- Αργυρίδου Ελένη (1871)
- Αυγερινού Ελένη Δ. (1874)
- Βαίκοβιτς Αγγελική (1872)
- Βαλασάκη Ελένη (1863)
- Βάλδη Ελένη Β. (1865)
- Βαλέτα-Σούτσου Αικατερίνη (1819, 1840)
- Βαλσαμάκη Ελένη (1853)
- Βαρθολομαίου Πάλλη Αγγελική (1863)
- Βαρύτη Χαρίκλεια (1879)
- Βαφειάδου Σπεράντζα (1857, 1859)
- Βικέλα Ευφροσύνη (1854, 1875, 1880)
- Βιολίδου Αντωνέτα (1877)

¹⁵ Κασίνης, Κ.Γ., (2006). *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας 18^ο-19^ο αι.- Αυτοτελείς εκδόσεις- Τόμος πρώτος 1801-1900*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

- Βισβίζη Ευριδίκη Δ. (1858, 1859)
- Βλαντασοπούλου Ζωή Κωνστ. (1893)
- Βοηκλή Ειρήνη Α. (1898)
- Βονασέρα Πιππίνα (1875, 1877, 1881)
- Βούλγαρη Αθηνά (1857)
- Βουλπιώτου Αικατερίνη Κ. (1887)
- Γενναδίου Ελένη (1871)
- Γέροντα Ευριδίκη (1866)
- Γεωργιάδου Ελένη Χ.Σ. (1875)
- Γκαρμπολά Ελένη Κ. (1859)
- Γκίκα Ζωή Ι. (1872)
- Γρηγοράκη Δόμνα (1893)
- Γρηγοριάδου Ευγλωττία (1872²)
- Δαμιανού Ευφροσύνη (1875)
- Δελενάρδου Ασπασία (1856)
- Δημητριάδου Μαριάνθη (1872²)
- Δήμητσα Μαρία Μ. (1868)
- Δήμου Σοφία (1885², 1894)
- Δοσίου Αικατερίνη Κ. (1857, 1873, 1889)
- Δραγούμη Ευφροσύνη Ν. (1850)
- Δραγούμη Ζωή (1863, 1863, 1865, 1866, 1868, 1869, 1872)

- Δρακάκη Αικατερίνη Ι. (1878)¹⁶
- Ευστρατιάδου Αναστασία (1883)
- Ζακύρη Ευλαμπία, Ζακύρη Μαριγώ (1852)
- Ζάρκου Αικατερίνη (1875, 1878)
- Ζάρκου Άννα (1874)
- Ζερβού-Ιακωβάτου Ασπασία Π. (1875, 1882)
- Θεολόγου Πηνελόπη Κ. (1867)
- Θεοχάρη Αικατερίνη (1863)
- Θεοχάρη Μαρία (1886, 1887)
- Ιωάννου Ελισάβετ (1870)
- Ιωάννου Λουκία Ε. (1878)
- Καϊρή Ευανθία Ν. (1820, 1835)
- Καβανιάρη Α. (1880)
- Καλαποθάκη Μ. (1892)
- Καλλιστάρχη Μαρία (1883)
- Κανακάκη Ειρήνη Ε. (1892)
- Καποδιστρίου Ανδρομάχη Α. (1875)
- Καράλη Στυλιανή Ζ. (1874²)
- Καρατζά-Αργυροπούλου Ραλλού (δεκαετία 1810)
- Κασιμάτη Αναστασία (1892)

¹⁶ Μετέφρασε την κωμωδία *Έρως και Δίαίτα* από τα ιταλικά. Από το εξώφυλλο του βιβλίου, βλ. Δρακάκη, Α., (1878). *Έρως και διάιτα: Κωμωδία εις πράξεις δύο/ Μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού, εκδίδεται υπό Αικ. Ι. Δρακάκη*. Σύρος: Πατρίς. [online] Διαθέσιμο στο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/7/f/metadata-265-0000248.tkl>, και το βιβλίο του Κασίνη (2006, σ. 396) δεν είναι απόλυτα σαφές ότι η Δρακάκη πραγματοποίησε, εκτός από την έκδοση του έργου, και τη μετάφραση: «Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού. Εκδίδεται υπό Αικατ. Ι. Δρακάκη». Ο Κασίνης όμως την εντάσσει στον κατάλογο των μεταφραστριών.

- Κολοκοτρώνη Ελένη Κ. (1866)
- Κοντοπούλη Ελένη Δ. (1876)
- Κτενά-Λεοντιάς Αιμιλία (1866)¹⁷
- Κουσκούρη Πολυτίμη (1853², 1854², 1855)
- Κυπριάδου Καλλιόπη Α. (1885)
- Κυριακίδου Βασιλική (1894)
- Λαμπίση Αγάπη Γ. (1852)
- Λασκαράτου Αγγιόλα (Αγγελική) (1859, 1860)
- Λασκαράτου Λουίζα (1859, 1860²)
- Λασκαρίδου Αικατερίνη (1870)
- Λεοντιάς Σαπφώ (1870, 1876, 1880)
- Λέστου Χρυσάνθη Μ. (1884)
- Λύδερς Αικατερίνη (1879)
- Μακρή Κοραλία Π. (1899)
- Μαλάκη Στυλιανή Σ. (1880)
- Μανούσου Ελένη (1872)
- Μαυροκορδάτου Ελένη (1871, 1876)
- Μαυρογένους Ελπίς Θ. (1894)
- Μέλαινα Ελπίς (1871, 1872²)
- Μηχανίδου Μαρία (1877)
- Μόσχου Αγλαΐα (1874)
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου Ελισάβετ¹⁸

¹⁷ Δεν υπάρχει ακριβής χρονολογία για όλα τα μεταφράσματά της.

- Μπαλή Ασπασία Ι. (1859)
- Μυρισλάκη Στυλιανή Θ. (1876)
- Μωραΐτου Άννα Σ. (1879)
- Νάνου Άννα (1888)
- Νικολαΐδου Μαρία (1882)
- Πανά Αδελαΐς (1874)
- Παπαγγελή Χρυσούλα (1860)
- Παπαδοπούλου Αρσινόη Γ. (1869, 1876, 1878², 1879, 1882)
- Παρρέν Καλιρρόη (1888)
- Πετρετίνη Μαρία Αναστασία
- Πετροκοκκίνου Καλλιόπη (1871)
- Πλατανίτου Καλλιόπη (1875)
- Πρεβεζιώτου Αγλαΐα (1899)
- Πρεβεζιώτου- Ταβανιώτη Κορνηλία (1896)
- Ράλλη Μαριέττα (1874)
- Ραστή Αικατερίνη (1816)
- Ρέντζου Πηγή Οθ. (1896, 1897)
- Σακελλαρίου Μητιώ (1818²)
- Σαλούτση Σιδωνία Φ. (1892)
- Σαμαρτσίδου Αγλαΐα (1861)
- Σαμαρτσίδου Κλεοπάτρα (1854)
- Σαμουρκάση Ρωζάνη (1819)

¹⁸ Έγραψε 22 θεατρικά έργα στα ελληνικά και τα ιταλικά το διάστημα 1820-1825, το μοναδικό σωζόμενο έργο της σήμερα όμως είναι ο *Φιλάργυρος*.

- Σκορδία Καλλιόπη Ε. (1874)
- Σκουζέ Αιμιλία Γ. (1861)
- Σκουντιά Κορίνα Α. (1887)
- Σούτζη (ή Σούτζου) Δομνίτζα Ραλλού (δεκαετία 1820)
- Σούτσου Ελίζα (1879⁴, 1880²)
- Σπάθη Φωτεινή Δ. (1832)
- Σταυράκη-Αναγνώστου Χαρίκλεια (1861)
- Στρούμσκη Ραλλού Κ. (1846, 1863)
- Σύρμα Μαριγώ (1871)
- Σωμάκη-Καρόλου Ιουλία Α. (1898)
- Τριανταφύλλη Αμαλία Ν. (1880)
- Τριανταφύλλου Ευδοξία (1882)
- Φουρναράκη Αλεξάνδρα Ν. (1864)
- Φραγκιά Αιμιλία Ι. (1871, 1872, 1894, 1895, 1886)

Ορισμένες μεταφράστριες υπογράφουν χρησιμοποιώντας είτε ψευδώνυμο είτε τα αρχικά τους. Ενδεικτικά, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας εντοπίστηκαν οι: «Κα Ν.Φ.» (1866), Π.Κ. (1853), «Φρόσω» (1892), Γεωργία Κατσιοκογένη¹⁹, «Κα Α.Ω.» (1877), «Κα Σ.Κ.» (1875), Σ.Σ. (1870), Ο.Θ.Τ. (1885), «Κα Α.Ο.» (1900), Μ.Π.Ρ. (1883), «κ. Ν.Φ.» (1866), «κυρία Σ.Δ.» (1878), «Ασπασία» (1868), «Φιλόπονος νεάνις Ελληνίς» (1872), «δεσποινίς Ε.Λ.» (1868), «Δέσποινα» (1872), «Μαριάνθη» (1872), «Σ.Κ.» (1875), «Δεσποινίς Μ.» (1880), «Δεσποινίς Ω.» (1876), «Κα Ε.Α.» (1876), «Δις Μ...» (1876, 1878), «Δεσποινίς Μ.Χ.Κ.» (1878), «Φ.Λ.» (1878²), «Κυρία Δ.» (1878), «Κυρία Μ.» (1878), «Κα **» (1878).

¹⁹ Η Ντενίση (1994), σε άρθρο της στο περιοδικό *Διαβάζω*, αναφέρει τη μετάφραση του έργου *Η Εταίρα* του Ε. Σύη, η οποία πραγματοποιήθηκε από τη Γεωργία Κατσιοκογένη και δημοσιεύθηκε το 1862 στην Κεφαλονιά. Από τη Μέντη (2000, σ. 95, σημ. 22) και τον Κασίνη (2006, σ. 227) όμως, πληροφορούμαστε πρόκειται για ψευδώνυμο, το οποίο χρησιμοποιεί ο μεταφραστής Παναγιώτης Πανάς.

3. Ζητήματα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στη μετάφραση

3.1. Πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση

Την εποχή που εξετάζουμε, η κοινωνική θέση της γυναίκας περιορίζεται κατά κύριο λόγο στις οικιακές ασχολίες, ενώ η εκπαίδευσή της έχει δευτερεύοντα ρόλο. Η νοοτροπία αυτή είναι εμφανής και στις εύπορες και αριστοκρατικής καταγωγής οικογένειες της εποχής, παρόλο που οι γυναίκες των οικογενειών αυτών είχαν ευκολότερη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Για παράδειγμα, μια από τις πιο γνωστές Ελληνίδες μεταφράστριες του 19^{ου} αι., η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, αναφέρει στην *Αυτοβιογραφία*²⁰ της ότι, παρά τη θέλησή της για μάθηση, τα περιοριστικά για τις γυναίκες πρότυπα της εποχής δεν της επέτρεψαν να μορφωθεί, παρά μόνον κατ' οίκον, κυρίως ως αυτοδίδακτη. Επιπλέον, ακόμα και μεταξύ δραστήριων και επιτυχημένων στον χώρο τους γυναικών της εποχής, θεωρείται σημαντικό επίτευγμα ο αρμονικός συνδυασμός των επαγγελματικών και των οικογενειακών καθηκόντων. Γράφει χαρακτηριστικά η Καλλιρόη Παρρέν (1896)²¹ για την Αικατερίνη Λασκαρίδου: «Αύτη, καίτοι αφιέρωσε τον βίον της εις τα γράμματα και εις την μόρφωσιν γενεάς όλης γυναικών, αν και τόσα συνέγραψε και τόσα εμόχθησε και μοχθή όπως εισαγάγη και ενταύθα το άριστον των παιδαγωγικών συστημάτων, υπήρξεν εν ταυτώ η άριστη των μητέρων και οικοδεσποινών και συζύγων».

Με το διάταγμα του 1834 η δημοτική εκπαίδευση έγινε υποχρεωτική και για τα δύο φύλα, όμως μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα το ποσοστό αναλφαβητισμού στις γυναίκες είναι πολύ υψηλό· το 1879 μάλιστα φτάνει το 93% (Μπέλλα, 2013)²². Το 1852 απαγορεύθηκε η συνεκπαίδευση των δύο φύλων· λόγω της αδυναμίας ίδρυσης νέων σχολείων όμως σε πολλές περιοχές της χώρας, τα κορίτσια έμεναν εκτός

²⁰ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε (1997). *Αυτοβιογραφία*. Αθήνα: Ωκεανίδα- Οι Επτανήσιοι. Εκδόθηκε το 1881 από τον γιο της, ποιητή και μεταφραστή Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο (1832-1885). Ο ίδιος ανήγγειλε την προσεχή έκδοση περισσότερων έργων της μητέρας του, όμως πέθανε τέσσερα χρόνια μετά, χωρίς να πραγματοποιήσει την επιθυμία του. Τα χειρόγραφα πέρασαν στον Νίκο Κονόμου, ωστόσο χάθηκαν λόγω του καταστροφικού σεισμού το 1953.

²¹ Παρρέν, Κ., (1896). 'Το παιδαγωγικόν έργον της κ. Αικ. Λασκαρίδου εν Ελλάδι'. *Εφημερίς των Κυριών*, 443, σ. 2-3. [online] Διαθέσιμο στο: <http://digital.lib.auth.gr/record/30650/files/arc-2005-7928.pdf>.

²² Μπέλλα, Μ. (2013). *Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://criticeduc.blogspot.com/2013/03/19.html>.

εκπαιδευτικού συστήματος. Σε αυτήν την περίπτωση, σημαντική ήταν η ιδιωτική πρωτοβουλία και η ίδρυση Ανώτερων Παρθεναγωγείων, τα οποία πρόσφεραν στα κορίτσια τη δυνατότητα συνέχισης των σπουδών τους (Μπέλλα, 2013)²³.

Τα ευρωπαϊκά κινήματα υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας αποτέλεσαν το έναυσμα για έναν δημόσιο διάλογο και στην Ελλάδα, με θέμα τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση. Ο γυναικείος Τύπος της εποχής²⁴, με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη, συχνά φιλοξενεί σχετικά άρθρα. Στο ζήτημα αναφέρθηκαν προσωπικότητες του Διαφωτισμού, όπως ο Ρήγας, ο Κοραΐς, και αργότερα άνθρωποι των γραμμάτων όπως ο Βάμβας, ο Ραγκαβής, ο Ξενόπουλος²⁵ κ.ά.

Πολλές από τις μεταφράστριες που εξετάζουμε εδώ είχαν πλούσια δράση, με σκοπό την προσφορά γνώσης και επαγγελματικής κατάρτισης στις γυναίκες, τόσο μέσα από τις μεταφράσεις τους αλλά και μέσα από τη συμβολή τους στην οργάνωση των Παρθεναγωγείων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αικ.Λασκαρίδου (1842-1916), η οποία ίδρυσε το 1864 στην Αθήνα το Ελληνικό Παρθεναγωγείο, καθώς επίσης εργαστήρια απόρων γυναικών, γυμναστικές σχολές θηλέων και διδασκαλείο νηπιαγωγών. Με πρωτοβουλία της μάλιστα λειτούργησε το πρώτο Λαϊκό Νηπιαγωγείο, κατά το φροβελιανό σύστημα.²⁶ Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση της Καλλιόπης Πετροκοκκίνου, η οποία ανέλαβε με επιτυχία την οργάνωση του Αρσακείου Κερκύρας²⁷.

²³ Ό.π.

²⁴ Η Δαλακούρα (2010) ασχολείται διεξοδικά με το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση, όπως παρουσιάστηκε από τα γυναικεία περιοδικά *Κυψέλη* (1845), *Ευρυδίκη* (1870-1873) και *Βοσπορίδα* (1899-1906). Βλ. Δαλακούρα, Κ. (2010). 'Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι.-1906). Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση', *Μνήμων*, 31, σ. 115-150. [online] Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/7734/7435>.

²⁵ Ο Γρ. Ξενόπουλος, από τη θέση του διευθυντή της *Διαπλάσεως των Παίδων*, παρακινεί τις συνδρομήτριες του περιοδικού να σπουδάζουν στο Γυμνάσιο, ακόμα και να προχωρήσουν σε πανεπιστημιακές σπουδές, προβάλλοντας το παράδειγμα της Αγγελικής και της Αλεξάνδρας Παναγιωτάτου (Πάτσιου, 1987).

²⁶ Βλ. Αικ. Λασκαρίδου, «Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων», *Παρνασσός*, τόμ. 4, τεύχ. ιβ', 31 Δεκεμβρίου 1880, σ. 946-949 • «Περί του Φροβελιανού συστήματος», *Παρνασσός*, τόμ. 9, τεύχ. α', 31 Ιανουαρίου 1885, σ. 51 - 64/τεύχ. β', 28 Φεβρουαρίου 1885, σ. 113 - 124/ τεύχ. γ', Μάρτιος 1885, σ. 214 - 227/ τεύχ. ο'-στ', Απρίλιος - Ιούνιος 1885, σ. 301 - 322.

²⁷ Ιδρύθηκε το 1866.

3.2. Κοινωνικά χαρακτηριστικά των μεταφραστριών

Σε μια προσπάθεια σκιαγράφησης των χαρακτηριστικών των μεταφραστριών, ο Κασίνης (2006, σ. 32)²⁸ επισημαίνει την περιστασιακή τους ενασχόληση με τη μετάφραση, την επιλογή έργων παιδικής, νεανικής και ηθικοδιδασκτικής λογοτεχνίας, και μια προτίμηση προς τις γυναίκες συγγραφείς. Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε ότι, όπως προαναφέρθηκε, στην πλειοψηφία τους οι μεταφράσεις έχουν γίνει από τα γαλλικά. Επιπλέον, μεγάλος αριθμός των μεταφραστριών προέρχονται από γνωστές οικογένειες της εποχής, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, όμως εμφανίζονται και πολλές από μεσαία κοινωνικά στρώματα, γεγονός που δείχνει ότι όλο και περισσότερες γυναίκες αποκτούν πρόσβαση στον χώρο των εκδόσεων. Ενδιαφέρουσες είναι οι περιπτώσεις των γυναικών που το μεταφραστικό τους έργο ξεκινά από πολύ νεαρή ηλικία, όπως για παράδειγμα η Κοραλία Μακρή και η Κορνηλία Πρεβεζιώτου-Ταβανιώτη, οι οποίες πραγματοποίησαν την πρώτη τους μετάφραση σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου σε ηλικία δεκαέξι ετών, η Ζωή Δραγούμη είκοσι δύο ετών κ.ο.κ.

Παρόλο που συχνά τα διαθέσιμα βιογραφικά στοιχεία είναι ελλιπή ή ακόμα και ανύπαρκτα, φαίνεται πως πολλές από τις μεταφράστριες έχουν στον στενό κύκλο τους κάποιον λόγιο άνδρα, ο οποίος πιθανώς τις παρακίνησε να ασχοληθούν με τη συγγραφή και τη μετάφραση. Αναφέρουμε ενδεικτικά την Αικατερίνη Δοσίου (1820-1856), σύζυγο του υπουργού Παιδείας Κωνσταντίνου Δοσίου²⁹, την Ευανθία Καΐρη, αδελφή του λογίου Θεόφιλου Καΐρη, τη Ζωή Δραγούμη, κόρη του λογίου Νικολάου Δραγούμη³⁰, τη Μητιώ Σακελλαρίου, σύζυγο του μεταφραστή και ιατρού Γεωργίου Σακελλάριου κ.ά. Σε γενικές γραμμές, στην προσωπική τους ζωή οι μεταφράστριες ακολουθούν τα παραδοσιακά πρότυπα οικογενειακής ζωής³¹.

²⁸ Κασίνης, Κ.Γ., (2006). *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι. - Αυτοτελείς εκδόσεις- Τόμος πρώτος 1801-1900*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

²⁹ Μαζί του συνεργάστηκε στη μετάφραση των βυρωνικών συνθέσεων *Μάνφρεντ* και *Λάρα*

³⁰ Επίσης ιδιοκτήτης και διευθυντής του περιοδικού Πανδώρα από το 1855 και μετά, όπου δημοσίευε τα κείμενά της η Ζωή.

³¹ Μια από τις εξαιρέσεις είναι η Ελπίς Μέλαινα, η οποία παντρεύτηκε και χώρισε δυο φορές· δεν ήταν όμως ελληνικής καταγωγής.

Προεπαναστατικά, πολύ λίγες είναι οι γυναίκες που επιχείρησαν να εκδώσουν κάποιο πρωτότυπο ή μεταφρασμένο συγγραφικό έργο. Τα χρόνια μετά την Επανάσταση εμφανίζεται όλο και μεγαλύτερος αριθμός μεταφραστριών, με τη χρήση ψευδωνύμων³² όμως να κυριαρχεί στις περισσότερες περιπτώσεις. Αντίθετα με τις περισσότερες σύγχρονες της συγγραφείς, η Σαπφώ Λεοντιάς υπογράφει πάντοτε τα κείμενά της, χωρίς ψευδώνυμο, τα πρώτα χρόνια της πορείας της χρησιμοποιώντας τα αρχικά της και στη συνέχεια το πλήρες όνομά της (Christodoulidou, 2015)³³.

Πολλές από τις γυναίκες που αναφέρονται στην παρούσα εργασία ήταν ήδη γνωστές στην εποχή τους, για το συγγραφικό (π.χ. Μαρία Μηχανίδου, Ευανθία Καϊρή³⁴), μεταφραστικό (π.χ. Αρσινόη Παπαδοπούλου³⁵, Ζωή Δραγούμη³⁶), εκδοτικό (π.χ. Καλλιρρόη Παρρέν³⁷, Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάς³⁸) ή καλλιτεχνικό (π.χ. η ηθοποιός Πιπίνα Βονασέρα) έργο τους.

3.3. Θεματολογία μεταφράσεων

Η επιλογή των προς μετάφραση έργων και το γεγονός ότι συχνά, κατά κάποιον τρόπο, ζητείται η «έγκριση» από λόγιους άνδρες του κύκλου τους, φανερώνουν αποδοχή και αναπαραγωγή του προτύπου που επικρατούσε την εποχή αυτή για το ρόλο της γυναίκας (Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου, 2015, σ. 25)³⁹. Τα περισσότερα έργα έχουν ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο ή αποτελούν

³² Ενδεικτικά, η Λασκαρίδου υπογράφει ως *Ελληνίς Μητέρα*, η Δραγούμη ως *Βίων*, η Καϊρή ορισμένες φορές ως *Ε.Ν. η εξ Άνδρου*, *Α.Ν. η Συντάκτης*, *Ελληνίς τις* (Ντελόπουλος, 2005), ενώ το *Ελπίς Μέλαινα* αποτελεί φιλολογικό ψευδώνυμο της Marie Espérance Brandt-von Schwartz.

³³ Christodoulidou, L., (2015). *Sappho Léondias (1830-1900)-"figure citoyenne majeure de la Nation"*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://journals.openedition.org/ceb/5902>.

³⁴ Η μόνη από τις προεπαναστατικές παρουσίες γυναικών που ήταν ήδη αναγνωρισμένη στην εποχή της και τα έργα της ανέβαιναν σε θεατρικές παραστάσεις. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Πούχνερ (2000, σ. 159), «όπως η Μητιώ Σακελλαρίου έμεινε ως λογοτεχνική οντότητα στη σκιά του διάσημου άνδρα της, [...] ακόμα και του πατέρα της [...], έτσι και η Ευανθία θα μείνει σε όλη τη ζωή της, σεμνή και συνεσταλμένη, στη σκιά του διαπρεπούς αδελφού της [...]».

³⁵ Μετέφρασε, μεταξύ άλλων, το έργο του Άντερσεν *Η μικρά κόρη και τα φωσφόρα* (1879), το γνωστό σ'εμάς σήμερα παραμύθι *Το Κοριτσάκι με τα Σπίρτα*.

³⁶ Με τη μετάφραση του μυθιστορήματος *Δύο Αδελφάι* του Ντίκενς, γίνεται η πρώτη ταυτοποιημένη μεταφράστρια έργων του Άγγλου συγγραφέα (Ντενίση, 2014, σ. 238)

³⁷ Ίδρυσε το περιοδικό *Εφημερίς των Κυριών* (1887-1917).

³⁸ Εκδότρια του περιοδικού *Ευρυδίκη* (1870-1873) στην Κωνσταντινούπολη.

³⁹ Δαλακούρα, Κ. και Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών- Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αιώνας). Κοινωνικοί, εκπαιδευτικοί, ιδεολογικοί σχηματισμοί και η γυναικεία*

εκπαιδευτικά συγγράμματα που απευθύνονται σε κορίτσια. Για τις Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου (2015, σ. 25)⁴⁰, εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η οποία «φτάνει σε έναν ριζοσπαστισμό πρωτόγνωρο για την ελληνική διανόηση». Κάποιες από τις μεταφράστριες ασχολήθηκαν με το θεατρικό είδος ⁴¹, και σπανιότερα με συγγράμματα ιστορικού ⁴² και επιστημονικού περιεχομένου⁴³ ή ταξιδιωτικά κείμενα⁴⁴, ενώ η Ευανθία Καϊρή είναι η μόνη που η θεματολογία του έργου της σχετίζεται άμεσα με την Ελληνική Επανάσταση (Πούχνερ, 2001, σ. 158)⁴⁵. Για τον Πούχνερ (2001)⁴⁶, η Καϊρή χρησιμοποιεί τη συγγραφή ως ένα μέσο ψυχικής ανακούφισης και λύτρωσης, μετά τα γεγονότα της εξόδου του Μεσολογγίου, που τη συγκλόνισαν. Το 1825 μάλιστα έγραψε την επιστολή *Προς τας Φιλελληνίδας* στην Ευρώπη, με σκοπό να ευαισθητοποιήσει τις Ευρωπαίες απέναντι στον ελληνικό Αγώνα.⁴⁷

Στη μελέτη του για την παρουσία των γυναικών στο λογοτεχνικό γίγνεσθαι στα χρόνια της Επανάστασης και αναφερόμενος στην τριάδα των Σακελλαρίου, Μουτζάν-Μαρτινέγκου και Καϊρή⁴⁸ και τα κοινά τους χαρακτηριστικά, ο Πούχνερ (2001)⁴⁹ επισημαίνει ότι η επιλογή τους να ασχοληθούν με το δράμα και το θέατρο ως μέσο έκφρασης δεν είναι τυχαία, αφού κατά την προεπαναστατική περίοδο το μυθιστόρημα δεν ευδοκیمی ακόμα ως είδος.

παρέμβαση. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.openbook.gr/i-ekpaideysi-twn-gynaikwn/>

⁴⁰ ό.π.

⁴¹ π.χ. Καϊρή, Βονασέρα.

⁴² π.χ. Ζερβού.

⁴³ π.χ. Ελίζα Σούτσου.

⁴⁴ π.χ. Πετρετίνη, Ελπίς Μέλαινα.

⁴⁵ Πούχνερ, Β., (2001). *Γυναικεία Δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρή. Χειραφέτηση και Αλληλεγγύη των Γυναικών στο Ηθικοδιδακτικό και Επαναστατικό Δράμα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

⁴⁶ ό.π.

⁴⁷ Η επιστολή αποτελούνταν από 15 τυπωμένες σελίδες, στις οποίες παρέθετε, μεταξύ άλλων, λεπτομέρειες από τις σφαγές που υπέστησαν οι Έλληνες· ολοκληρώνει την επιστολή της με μια έκκληση προς τους φιλέλληνες και τους συμπατριώτες που ζουν στο εξωτερικό.

⁴⁸ Το γεγονός ότι η Καϊρή και η Μουτζάν-Μαρτινέγκου έζησαν περίπου την ίδια εποχή, είχαν περίπου την ίδια ηλικία και κοινά χαρακτηριστικά, ενέπνευσε και σύγχρονους συγγραφείς, βλ. Παναρέτου, Α.Π., (2007), «*Η παρηγορία των επιστολών σου...*». *Ευανθία Καϊρή, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Αλληλογραφώντας, όπως θα ήθελαν*. Αθήνα: Ωκεανίδα.

⁴⁹ Πούχνερ, Β., (2001). *Γυναικεία Δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρή. Χειραφέτηση και Αλληλεγγύη των Γυναικών στο Ηθικοδιδακτικό και Επαναστατικό Δράμα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

4. Σημαντικές εκδόσεις

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι., κέντρο της εκδοτικής παραγωγής είναι η Αθήνα, ενώ δυναμική παρουσία έχουν επίσης η Κωνσταντινούπολη και η Σύρος. Όσον αφορά στα μεταφρασμένα έργα, τα οποία εξετάζουμε εδώ, στην πλειοψηφία τους δημοσιεύονται σε περιοδικά όπως *Η Εφημερίς των Κυριών*, *Η Διάπλασις των Παίδων*, *Ευρυδίκη*, *Πανδώρα* κ.ά.

Μετά τη σταδιακή αποδοχή του μυθιστορήματος ως λογοτεχνικό είδος, οι εκδότες στράφηκαν προς τις μεταφράσεις καταξιωμένων γαλλικών μυθιστορημάτων, έχοντας ως προτεραιότητα η θεματολογία τους να είναι «ωφέλιμη». Η αλλαγή έρχεται με τη στροφή προς το «τερπνό» και τα δημοφιλή θέματα μετά το 1845, με τη συμβολή των φιλολογικών περιοδικών, που φιλοξενούν στις σελίδες τους πρωτότυπη και ξένη λογοτεχνία (Παναγιωτοπούλου, 2019, σ. 38)⁵⁰. Η δημοφιλία των μυθιστορημάτων θα προκαλέσει τα αρνητικά σχόλια και τις επιθέσεις των κριτικών από τις επιθέσεις αυτές ξεφεύγει το ιστορικό μυθιστόρημα, το οποίο θεωρείται «ωφέλιμο» (Παναγιωτοπούλου, 2019)⁵¹.

5. Η μετάφραση του έργου του L. Cerise από την Ελίζα Σούτσου

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιλέχθηκε προς εξέταση δειγματοληπτικώς η μετάφραση ενός έργου του Laurent Alexandre Cerise (1807-1869) από την Ελίζα Σούτσου. Ο Cerise ήταν Γάλλος ιατρός του 19^{ου} αι., το επιστημονικό έργο του οποίου εστίασε στις ψυχιατρικές ασθένειες, τη σχέση τους με τις δυσλειτουργίες του νευρικού συστήματος, και τον ρόλο της εκπαίδευσης και της κατάλληλης θεραπευτικής παρέμβασης στην αντιμετώπισή τους. Το έργο του *Des*

⁵⁰ Παναγιωτοπούλου, Π., (2019). *Το μεταφρασμένο ιστορικό μυθιστόρημα (1830-1880)*. Διπλωματική εργασία [online]. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο στο: https://nemertes.library.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/13307/1/%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%B%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%20%20%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%85%CE%AE%20%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_8.03.2020.pdf.

⁵¹ ό.π.

*fonctions et des maladies nerveuses dans leurs rapports avec l'éducation sociale et privée, morale et physique*⁵², απόσπασμα του οποίου επιλέχθηκε προς μετάφραση από την Ελίζα Σούτσου, δημοσιεύθηκε το 1842 στο Παρίσι, ενώ βραβεύθηκε από τη γαλλική Ακαδημία. Η Σούτσου επέλεξε ένα απόσπασμα που αναφέρεται στη φιλαρέσκεια ως χαρακτηριστικό του γυναικείου φύλου· το μετάφρασμα δημοσιεύθηκε στις 16 Μαρτίου 1880 στο περιοδικό *Εστία*⁵³.

Η Σούτσου μετέφρασε μυθιστορήματα αλλά και συγγράμματα επιστημονικού περιεχομένου⁵⁴, με γλώσσα προέλευσης τα γαλλικά. Αρκετές γυναίκες κατά τον 19^ο αιώνα ασχολήθηκαν με τη μετάφραση συγγραμμάτων επιστημονικού περιεχομένου, όμως σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με το μυθιστόρημα. Ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής, η Σούτσου επιλέγει ένα απόσπασμα ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου, στο πλαίσιο του οποίου γίνεται αναφορά στην υπέρμετρη φιλαρέσκεια, σε κακόβουλους άνδρες που μπορεί να εκμεταλλευτούν την αδυναμία των γυναικών προς την κολακεία, στην ανατροφή των γυναικών, στην ανησυχία και την ανασφάλεια που προκαλεί η διαρκής επιδίωξη κολακευτικών σχολίων. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το «πάθος» αυτό είναι χαρακτηριστικό των γυναικών, το οποίο αποδίδεται σε βιολογικά αλλά και κοινωνικά αίτια· πολύ χαρακτηριστικά μάλιστα αναφέρει πως, για τις γυναίκες και μόνο, δημιουργήθηκε η λέξη *φιλαρέσκεια*.

Κατά την ανάγνωση του κειμένου, παρουσιάζει ενδιαφέρον η παρομοίωση του «χορού» (*bal*) με μια θεατρική παράσταση (*θέατρο*), όπου η φιλαρέσκεια έχει τον πρώτο λόγο. Όταν μάλιστα η φιλαρέσκεια υπερισχύει του έρωτος, προκαλεί συναισθηματική σύγχυση και άλλα προβλήματα ψυχολογικής φύσης, επιχείρημα που εμπλουτίζεται από τον συγγραφέα με εκτενή αναφορά σε γνωστά λογοτεχνικά έργα. Τολμηρή η ανάδειξη των ευθυνών του Τύπου στην ανατροφή των νέων, όπου προβάλλονται ιστορίες πάθους που οδήγησαν σε αυτοκτονία ή άλλες παράτολμες

⁵² Cerise, L. (1842). *Des fonctions et des maladies nerveuses dans leurs rapports avec l'éducation sociale et privée, morale et physique*. Paris: Germer-Baillière. [online] Διαθέσιμο στο: https://books.google.gr/books?id=pLhUAAAAAJ&pg=PA258&lpg=PA258&dq=cerise+MALADIES+DU+SYST%C3%88ME+NERVEUX+vanite&source=bl&ots=jaKq8DtMHx&sig=ACfU3U09qzHUD1bDYN_GoRBUdsVoFk6FLw&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewizwJnCtbvYAhXGhf0HHWYJD7wQ6AF6BAghEAM#v=onepage&q=admiration&f=false, σ. 254-262.

⁵³ Βλ. Cerise, L. A. (1880). 'Περί φιλαρεσκειάς και των εξαπτόντων το πάθος τούτο αιτίων', *Εστία*, 9(220), σ. 169-172. Μεταφράστηκε από: Σούτσου, Ε. [online] Διαθέσιμο στο: <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/estia/issue/view/7550>.

⁵⁴ Τα ήθη των μυρμηκων κατά τας νεωτέρας παρατηρήσεις (1879), Η κηδεία ενός πτηνού (1879), Η φήμη (1879), Η Μαγδαληνή του Sandeau (1879), Δείπνον παρά τω Βικτώρι Ουγώ του Carnioli (1880).

συμπεριφορές, χωρίς να εξετάζονται άλλα αίτια, μεταφέροντας ουσιαστικά το μήνυμα ότι είναι συνηθισμένο να συνδέεται η ερωτική απογοήτευση με το έγκλημα.

Όσον αφορά στα επιμέρους χαρακτηριστικά του μεταφράσματος, η Σούτσου χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις παραθέτει τον πρωτότυπο όρο σε παρένθεση, δίπλα στην απόδοσή του, π.χ. αξιέραστος (*aimable*). Θα μπορούσαμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι, παρόλο που παραμένει πιστή στο πρωτότυπο κείμενο, αποφεύγει την κατά λέξη μετάφραση σε περιπτώσεις όπως το *mourir* (πεθαίνω· σελ. 256 του πρωτοτύπου), *menstruation* (εμμηνόρροια· σελ. 258 του πρωτοτύπου), *digestion* (πέψη· σελ. 258 του πρωτοτύπου), είτε παραλείποντάς τες είτε αντικαθιστώντάς τες με κάποια λέξη μικρότερου συναισθηματικού βάρους (π.χ. *mourir*-δήμιος) ή πιο «ευπρεπή». Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το γεγονός αυτό οφείλεται στα συντηρητικά πρότυπα της εποχής και στο ότι η μεταφράστρια αποφεύγει τις λέξεις που θα μπορούσαν να προκαλέσουν αμηχανία στο αναγνωστικό κοινό.

Η τελευταία παράγραφος του κειμένου φαίνεται πως αποτελεί προσωπικό σχόλιο της μεταφράστριας, παρόλο που δεν υπάρχει σχετική διευκρινιστική σημείωση. Δίνει την εντύπωση πως πρόκειται για μια σύντομη, λιτή και συγκρατημένη διαμαρτυρία για τον ρόλο της κοινωνίας στη διαμόρφωση της γυναικείας προσωπικότητας.

Επίλογος

Το ζήτημα της παρουσίας των γυναικών στο μεταφραστικό γίγνεσθαι του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ένα πεδίο σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο προσωπικής έρευνας, συγκεντρώθηκε πλούσιο υλικό σχετικά με τις βιογραφίες των μεταφραστριών και το μεταφραστικό τους έργο, το οποίο όμως τελικώς δεν εντάχθηκε στην πτυχιακή εργασία, λόγω περιορισμών στη έκτασή της. Ως αντικείμενο μελλοντικής έρευνας, θα μπορούσαμε να προτείνουμε την ενασχόληση με οποιαδήποτε από τις μεταφράστριες των οποίων η δράση παραμένει άγνωστη, καθώς επίσης τη συγκριτική μελέτη πρωτοτύπων και μεταφρασμάτων, την ανάδειξη μεταφρασμένων θεατρικών έργων, και την ψηφιοποίηση των εφημερίδων και περιοδικών που δεν έχουν ακόμα ψηφιοποιηθεί. Θα είχε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον μάλιστα η μελέτη του συνολικού έργου και η αναζήτηση βιογραφικών στοιχείων για την Κοραλία Μακρή, η οποία ξεκίνησε να μεταφράζει σε ηλικία μόλις δεκατεσσάρων ετών και, κατά τον 20ό αι., μετέφρασε από τα ρωσικά έργα παγκοσμίου εμβέλειας, των Ντοστογιέφσκι, Τολστόι κ.ά., ενώ οι μεταφράσεις της κυκλοφορούν μέχρι σήμερα. Αναμφίβολα, το θέμα παραμένει ανοικτό και προσφέρει ποικίλα ζητήματα προς περαιτέρω διερεύνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αναγνωστοπούλου, Χ. (2012). 'Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό Η Βοσπορίς', *Μνήμων*, 32, σ.125-150. [online] Διαθέσιμο στο: <file:///C:/Users/User/Downloads/8336-15264-1-SM.pdf> (Πρόσβαση στις 18 Ιουλίου 2021).

Αποστολή, Π., (χ.χ.). 'Κορνηλία Πρεβεζιώτου «Υποθέσατε γυναίκα δημοσιογράφουσαν»', *Ο Αναγνώστης*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.oanagnostis.gr/%CE%BA%CE%BF%CF%81%CE%BD%CE%B7%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CF%80%CF%81%CE%B5%CE%B2%CE%B5%CE%B6%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B1%CF%84%CE%B5-%CE%B3%CF%85%CE%BD%CE%B1/> (Πρόσβαση στις 18 Ιουλίου 2021).

Ατσαβέ, Π.Α., (2018). *Ιουλία Καρόλου. Μια Αρσακειάς στο παλάτι*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://history.arsakeio.gr/index.php/2018-07-13-09-47-16/175-ioulia-karolou-mia-arsakeias-sto-palati> (Πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2021).

Cerise, L. A. (1880). 'Περί φιλαρεσκείας και των εξαπτόντων το πάθος τούτο αιτίων', *Εστία*, 9(220), σ. 169-172. Μεταφράστηκε από: Σούτσου, Ε. [online] Διαθέσιμο στο: <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/estia/issue/view/7550> (Πρόσβαση στις 10 Αυγούστου 2021).

Γεωργιάδου, Ε. (1875). 'Αρχαιολογία. Ενδυμασία παρά τοις αρχαίοις ισραηλίτισιν', *Όμηρος*, 3(8), σ.312-317. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25954/omi_issue8.pdf?sequence=8&isAllowed=y. (Πρόσβαση στις 22 Ιουλίου 2021).

Γρηγοριάδου, Ε. (1872). 'Η αδελφή του Τάσσου. Το Σορρέντον.', *Ο Μέντωρ*, 33, σ. 264-266. [online] Διαθέσιμο στο: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/26795/Teuxos%20LC%27.pdf?sequence=9&isAllowed=y> (Πρόσβαση στις 25 Ιουλίου 2021).

Δαλακούρα, Κ. (2010). 'Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.-1906). Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση', *Μνήμων*, 31, σ. 115-150. [online] Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/7734/7435> (Πρόσβαση στις 31 Ιουλίου 2021).

Δαλακούρα, Κ. και Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών-Οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18ος-20ός αιώνας). Κοινωνικοί, εκπαιδευτικοί, ιδεολογικοί σχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.openbook.gr/i-ekpaideysi-twn-gynaikwn/> (Πρόσβαση στις 30 Ιουλίου 2021).

Δεβιάζης, Σ., (1912). 'Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ' αιώνα- Σαπφώ Λεοντιάς', *Ελληνική Επιθεώρησις- Μηνιαίον περιοδικόν εικονογραφημένον*, 55, σ. 172-173. [online] Διαθέσιμο στο: http://digital.lib.auth.gr/record/141082/files/5149_1.pdf (Πρόσβαση 14 Ιουλίου 2021).

Δημαράς, Κ.Θ., (1985). *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας- Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. Αθήνα: Ίκαρος.

Δρακάκη, Α., (1878). *Έρωσ και δίαιτα: Κωμωδία εις πράξεις δύο/ Μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού, εκδίδεται υπό Αικ. Ι. Δρακάκη*. Σύρος: Πατρίς. [online] Διαθέσιμο στο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/7/f/metadata-265-0000248.tkl> (Πρόσβαση στις 22 Ιουλίου 2021).

Demolins, E., (1899). 'Πώς δέον ν' ανατρέφωμεν τα τέκνα', *Η Βοσπορίς*, 1, σ. 36-37. Μεταφράστηκε από: Πρεβεζιώτου, Α. [online] Διαθέσιμο στο: <http://kypselib.fks.uoc.gr/pdfs/v1.pdf> (Πρόσβαση στις 18 Ιουλίου 2021).

Ζερβού, Α., (1882). 'Σπουδαίον Ιστορικόν Γεγονός', *Αίνος*, 1 (5), σ.286-292. [online] Διαθέσιμο στο: http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/Periodika_PDF/%CE%A0%CE%95.%CE%94%CE%95.135-%CE%A4%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82%2001%20%CF%84.05%20%CE%B2.pdf (Πρόσβαση στις 20 Ιουλίου 2021).

Ιλίνσκαγια, Σ., (1990). *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. Στιγμιότυπα μιας πορείας (19^{ος} αιώνας)*. Κείμενο ομιλίας στην Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας στις 15 Φεβρουαρίου 1990. [online] Διαθέσιμο στο: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/26476/1/7.%20%CE%97%20%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B1%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1.%20%CE%A3%CF%84%CE%B9%CE%B3%CE%BC%CE%B9%CF%8C%CF%84%CF%85%CF%80%CE%B1%20%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CF%82%20%CF%80%CE%BF%CF%81%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82%20%2819%CE%BF%CF%82%20%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1%CF%82%29.pdf> (Πρόσβαση στις 15 Ιουλίου 2021).

Ιωάννου, Φ., Βέλλιος, Γ., Αργυρόπουλος, Π., Α.Ρ. Ραγκαβής, Λεβαδιέως, Ν., και Παπαρρηγόπουλος, Κ., (1840). 'Ποικίλα-Βιβλιογραφία. Συλλογή διατριβών πρωτοτύπων και μεταφραζομένων εκ των αρίστων περιοδικών συγγραμάτων', *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, 2(3), σ.301. [online] Διαθέσιμο στο: file:///C:/Users/User/Downloads/Europaikos%20erapistis%20A_vol%20B_1840-1843_filadion%20C.pdf (Πρόσβαση στις 11 Ιουλίου 2021).

Καρακάση, Κ., (2016). *Γυναικεία γραφή και πολιτισμική διαμεσολάβηση. Αικατερίνης Ζάρκου: «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών»*. Πρακτικά συμποσίου από το Επιστημονικό Συμπόσιο «Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19^ο αιώνα» (τόμος Α) που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 14-17 Μαΐου 2015. Φορέας διεξαγωγής: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Αθήνα: Θαλής- Χρυσαλλίσ.

Κασίνης, Κ.Γ., (2006). *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι.- Αυτοτελείς εκδόσεις- Τόμος πρώτος 1801-1900*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.

Κτενά-Λεοντιάς Α., (1874). 'Επιστολή Α. Κοραή προς Ευανθίαν Καΐρη'. *Όμηρος*, 2 (3). [online] Διαθέσιμο στο: <file:///C:/Users/User/Downloads/36189-36169-1-PB.pdf> (Πρόσβαση στις 14 Ιουλίου 2021).

Λασκαρίδου, Α. (1880). 'Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων'. *Παρνασσός*, 4 (12), σ.946-949. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25968/par_dec1880.pdf?sequence=12&isAllowed=y (Πρόσβαση 12 Ιουλίου 2021).

Λασκαρίδου, Α. (1885). 'Περί του Φροβελιανού συστήματος'. *Παρνασσός*, 9 (1), σ.51-64. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25972/par_jan1885.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Πρόσβαση 11 Ιουλίου 2021).

Λασκαρίδου, Α. (1885). 'Περί του Φροβελιανού συστήματος'. *Παρνασσός*, 9 (2), σ.113-124. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25972/par_feb1885.pdf?sequence=2&isAllowed=y (Πρόσβαση 11 Ιουλίου 2021).

Λασκαρίδου, Α. (1885). 'Περί του Φροβελιανού συστήματος'. *Παρνασσός*, 9 (3), σ.214-227. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/25972/par_mar1885.pdf?sequence=3&isAllowed=y (Πρόσβαση 11 Ιουλίου 2021).

Μαυροκορδάτου, Ε. (1876). 'Το ναυάγιον του Καρόλου Δίκενς', *Εστία*, 1(23), σ. 390-394. [online] Διαθέσιμο στο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23288/est_issue25.pdf?sequence=25&isAllowed=y. (Πρόσβαση στις 29 Ιουλίου 2021).

Μέντη, Δ., (2000). 'Η Γυναικεία Λογοτεχνική Παρουσία στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα', *Θέματα Λογοτεχνίας*, 13, σ. 82-99. Αθήνα: Γκοβόστης.

Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ε. (1997). *Αυτοβιογραφία*. Αθήνα: Ωκεανίδα- Οι Επτανήσιοι.

Μπέλλα, Μ. (2013). *Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://criticeduc.blogspot.com/2013/03/19.html> (Πρόσβαση στις 2 Αυγούστου 2021).

Μυλωνάκη, Ι., (2008). *Ελπίς Μέλαινα- Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870- Με 14 τοποιογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης*. [online] Διαθέσιμο στο: <file:///C:/Users/User/Downloads/18.pdf> (Πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2021).

Ντελόπουλος, Κ., (1995). *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19^{ου} αιώνα. Σχολιασμένη και εικονογραφημένη βιβλιογραφική καταγραφή. Πρώτη προσέγγιση. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Ντελόπουλος, Κ., (2005). *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα 1800-2004. Συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, 2261 συγγραφείς-4117 ψευδώνυμα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

Ντενίση, Σ., (1994). *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Ντενίση, Σ., (1994). *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Ντενίση, Σ., (1994). Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού Ρομαντισμού (1830-1880)- Μια πρώτη προσέγγιση, *Διαβάζω*, τχ. 339, σ. 9-17. [online] Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/diavazo.gr/docs/aa96_issue_339 (Πρόσβαση στις 17 Ιουλίου 2021).

Ξηραδάκη, Κ., (1984). *Ευανθία Καΐρη (1799-1866). Η πρώτη Ελληνίδα της νεότερης Ελλάδας που διέδωσε τη μόρφωση*. Αθήνα: Κέδρος.

Παναγιωτοπούλου, Π., (2019). *Το μεταφρασμένο ιστορικό μυθιστόρημα (1830-1880)*. Διπλωματική εργασία [online]. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο στο: https://nemertes.library.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/13307/1/%CE%94%CE%B9%CF%80%CE%BB%CF%89%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1_%20%20%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%85%CE%AE%20%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_8.03.2020.pdf (Πρόσβαση στις 28 Ιουνίου 2021).

Παναρέτου, Α.Π., (2007). «*Η παρηγορία των επιστολών σου...*». *Ευανθία Καΐρη, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: Αλληλογραφώντας, όπως θα ήθελαν*. Αθήνα: Ωκεανίδα.

Παρρέν, Κ., (1896). 'Το παιδαγωγικόν έργον της κ. Αικ. Λασκαρίδου εν Ελλάδι'. *Εφημερίς των Κυρίων*, 443, σ. 2-3. [online] Διαθέσιμο στο: <http://digital.lib.auth.gr/record/30650/files/arc-2005-7928.pdf> (Πρόσβαση στις 31 Μαΐου 2021).

Πάτσιου, Β., (1987). *Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότησή του*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Πάτσιου, Β., (2001). Ιστορική Αναδρομή. Σε «*Η Διάπλασις των Παίδων*» 1947. *Επετειακή Επανέκδοση. Στη μνήμη του Γρηγόριου Ξενόπουλου για τα 50 χρόνια από το θάνατό του*. Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση.

Πιπινιά, Ι., (2015). *Εκπαιδεύοντας την 'Αληθή Ελληνίδα': Μεταφράσεις μελοδραμάτων από την Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάδα*. Πρακτικά συνεδρίου από το Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο Ελληνικών Σπουδών στη μνήμη της Ιρίνας Κοβάλεβα που διεξήχθη στη Μόσχα στις 20-22 Απριλίου 2015. Φορέας διεξαγωγής: Κρατικό Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ της Μόσχας. [online] Διαθέσιμο στο: https://www.philol.msu.ru/Kovaleva2015/Kovaleva2015_tezisy.pdf (Πρόσβαση στις 14 Ιουλίου 2021).

Πούχγερ, Β., (2000). Δραματουργικές και θεατρολογικές θεωρίες στην προεπαναστατική Ελλάδα (1815-1818). Σε *Είδωλα και Ομοιώματα. Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*. Αθήνα: Νεφέλη. [online] Διαθέσιμο στο: http://media.ems.gr/ekdoseis/ellinika/Ellinika_50_2/ekd_peel_50_2_Puchner.pdf (Πρόσβαση στις 23 Ιουνίου 2021).

Πούχγερ, Β., (2001). *Γυναικεία Δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρη. Χειραφέτηση και Αλληλεγγύη των Γυναικών στο Ηθικοδιδακτικό και Επαναστατικό Δράμα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

Ταμπάκη, Α., (2003). Οι δραματουργικές αντιλήψεις στο έργο της Μαρτινέγκου. *Περίπλους. Αφιέρωμα: Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου*, 51, σ. 363-375. [online] Διαθέσιμο στο: http://www.grissh.gr/system/articles/assets/54d1/c76c/d36a/3602/c200/0028/original/JRN-3443_GJ2898_11.pdf?1423810685 (Πρόσβαση στις 23 Ιουλίου 2021).

Χουλιάρακης, Δ., (2008). ‘Ποίηση ως μελόδραμα’, *Το Βήμα*, [online] 24 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/poisi-ws-melodrama/> (Πρόσβαση στις 24 Ιουνίου 2021).

Ξενογλώσση

Cerise, L. (1842). *Des fonctions et des maladies nerveuses dans leurs rapports avec l'éducation sociale et privée, morale et physique*. Paris: Germer-Baillière. [online] Διαθέσιμο στο: https://books.google.gr/books?id=pLhUAAAcAAJ&pg=PA258&lpg=PA258&dq=cerise+MALADIES+DU+SYST%C3%88ME+NERVEUX+vanite&source=bl&ots=jaKq8DtMHx&sig=ACfU3U09qzHUD1bDYN_GoRBuDsVoFk6FLw&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwizwJnCtbvyAhXGhf0HHWYJD7wQ6AF6BAghEAM#v=onepage&q=admiration&f=false (Πρόσβαση στις 16 Αυγούστου 2021).

Christodoulidou, L., (2015). *Sappho Léondias (1830-1900)- “figure citoyenne majeure de la Nation”*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://journals.openedition.org/ceb/5902> (Πρόσβαση στις 12 Ιουλίου 2021).

Wikipédia, 2020. *Laurent Cerise*. [online] Διαθέσιμο στο: https://fr.wikipedia.org/wiki/Laurent_Cerise (Πρόσβαση στις 20 Αυγούστου 2021).